

mevzu

sosyal bilimler dergisi | journal of social sciences

e-ISSN 2667-8772

mevzu, Mart/March 2025, s. 13: 337-363

Atebetü'l-hakāyık'ta Dil Erdemini Kutadgu Bilig ve Dîvânü lugāti't-Türk Işığında Anlamak

Understanding the Virtue of Language in '*Atabat al-ḥaqāyiq*' through the Lens of *Kutadghu Bilig* and *Dîwān lughāt al-Türk*

Hatice COŞKUN

Dr. Öğr. Üyesi, Bingöl Üniversitesi

İslami İlimler Fakültesi Türk İslam Edebiyatı ABD,

Assistant professor, Bingöl University,

Faculty of Theology, Department of Turkish-Islamic Literature

hcoskun@bingol.edu.tr

ORCID: 0000-0003-4253-4812

DOI: 10.56720/mevzu.1580766

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 6 Kasım / November 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 30 Ocak / January 2025

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Mart / March 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Mart / March

Atf / Citation: Coşkun, Hatice. "*Atebetü'l-hakāyık'ta Dil Erdemini Kutadgu Bilig ve Dîvânü lugāti't-Türk Işığında Anlamak*". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 13 (Mart 2025): 337-363. <https://doi.org/10.56720/mevzu.1580766>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC 4.0

Öz

UNESCO 2017 yılını *Dîvânü lugāti't-Türk*, 2018 yılını *Atebetü'l-hakāyık* ve 2019 yılını *Kutadgu Bilig* yılı ilan ederek Türk tarihinin bu kültür hazinelerinin zaman ve mekân sınırlarını aşan hikmet dolu derin içeriğiyle daha birçok bilimsel çalışmaya konu olacağını göstermişti. 11. yüzyılda kaleme alınan *Kutadgu Bilig* ve yaklaşık yüzyıl sonrasında yazılan *Atebetü'l-hakāyık*, Türk İslam edebiyatının nasihatname türünde yazılan ilk eserleridir. Bu çalışmanın amacı, iki nasihatnamenin ortak konularından biri olan dil erdemi kapsamında Türk İslam kültürünün dil düşüncesinin yansıdığı ifadeleri, bağlamlarıyla incelemektir. Çalışmada *Atebetü'l-hakāyık*'taki dile dair bölüm esas alınmakla birlikte *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânü lugāti't-Türk*'ten benzer içerikli şiir ve atasözü örnekleri de incelemeye dâhil edilmiştir. Böylece Türk İslam medeniyet coğrafyasının ortak kültür hafızasına sahip bilgelerinin dil erdemi düşüncesinin dayandığı değerler ve kabuller ifade şekilleriyle ele alınmıştır. Çalışmanın çerçevesi dil kavram alanı altında, sözün doğruluk ve bilgiyle kazandığı anlamı, konuşma ve dinleme adabını, söz sahibinin değerini ve sözün etkisini kapsamaktadır. Bu doğrultuda ele alınan metin örnekleri dil içi çevirileriyle birlikte alan yazındaki birincil ve ikincil kaynaklara başvurularak doküman inceleme yöntemiyle nitel bir şekilde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk İslam Edebiyatı, *Kutadgu Bilig*, *Dîvânü lugāti't-Türk*, *Atebetü'l-hakāyık*, dil erdemi.

Abstract

By declaring 2017 as the year of *Dîvân lughāt al-Türk*, 2018 as the Year of *Atabat al-ḥaqāyiq*, and 2019 as the Year of *Kutadghu Bilig*, UNESCO underscored that these cultural treasures of Turkish history, filled with wisdom that transcends the bounds of time and space, would inspire many more scholarly studies. *Kutadghu Bilig*, written in the 11th century, and *Atabat al-Ḥaqāyiq*, composed about a century later, are foundational works in Turkish Islamic literature within the *nasihatnāma* or “advice literature” tradition. This study aims to examine expressions of the Turkish-Islamic perspective on language, focusing on the shared concept of “language virtue” as explored in these texts, and analysing their contextual meanings. While this study centres on the section of *Atabat*

al-ḥaqāyiq that discusses language, it also includes similar thematic examples, such as poems and proverbs, from *Kutadghu Bilig* and *Dīwān lughāt al-Türk*. Thus, the values and principles underlying the concept of “language virtue,” as embraced by the sages across the geography of Turkish-Islamic civilization and rooted in a shared cultural memory, are examined through their expressions. Within the study’s framework, under the conceptual domain of language, we explore the meaning words acquire through truth and knowledge, the etiquette of speaking and listening, the value of the speaker, and the impact of words. In this regard, selected text samples are evaluated qualitatively through the document analysis method, referencing primary and secondary literature along with their translations within the language.

Keywords: Turkish-Islamic literature, *Kutadghu Bilig*, *Dīwān lughāt al-Türk*, ‘*Atabat al-Ḥaqāyiq*, virtue of language.

Giriş

Türk dil ve kütür tarihi için bir hazine niteliğinde olan *Dīwānū lugāti’t-Türk* UNESCO tarafından 24-27 Ekim 2017 tarihleri arasında Paris’te düzenlenen toplantıda Dünya Belleđi Kütüğüne kaydedilmiştir (Kaçalın, 2017, 13). Bir yıl sonra UNESCO Türkiye Milli Komisyonu 2018 yılını *Atebetü’l-hakāyık* yılı ilan etmiştir (Çakmak, 2019, 10). Ardından 2019 yılı *Kutadghu Bilig*’in yazılışının 950. yılı olarak anma ve kutlama yıl dönümleri arasına alınmıştır. Bu kütür hazineleri ilk Müslüman Türk devleti olan Karahanlı Devleti’nde (840-1212) İslam medeniyetinin önemli ilim merkezlerinin bulunduğu bir coğrafyada üretilmiştir. Söz konusu eserler doğduğu zamanın ve mekânın sınırlarını aşan derinliğini hiç şüphesiz zengin muhtevalarından almaktadır. Kâşgarlı Mahmud’un 1074’te yazımını tamamladığı *Dīwānū lugāti’t-Türk*’te 8000 civarındaki madde başı sözcüğün tanıkları olan birçok şiir, atasözü ve deyim Türk kütürünün düşünce, değer ve sanat anlayışını yansıtan bir hazine niteliğindedir. Eser hem sözlük özelliği hem de içerdiği atasözü ve hikmetli şiir örnekleriyle aynı kütür coğrafyasında dört yıl önce Yûsuf Has Hâcib tarafından yazılan *Kutadghu Bilig*’i (1069-1070) ve 12. yüzyıl sonlarında Edîb

Ahmed Yüknekî tarafından kaleme alınmış olan *Atebetü'l-hakāyık*'ı anlayabilmek için altın bir anahtar gibidir (Tekin, 1986b, 81).

Dîvânü lugâti't-Türk Türkçe-Arapça sözlük özelliğiyle öne çıkmakla birlikte *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l-hakāyık*, Türk İslam edebiyatının nasihatname türünde yazılan ilk eserleridir. Bununla birlikte *Kutadgu Bilig* Türk İslam edebiyatında manzum siyasetname türünün de ilk örneğidir.

Bu makalede, iki nasihatnamenin ortak konularından biri olan ve bugün söz veya konuşma adabı şeklinde ifadesini bulan toplumsal kabuller ve davranış şekilleri ele alınmıştır. Bu ortak konu *Kutadgu Bilig*'de yedinci bölümde *til erdemini münin asiğın yasın ayur* "Dilin erdemini ve kusurunu, faydasını ve zararını anlatır" başlığı altında yer alan yirmi sekiz beyitte (Arat, 2008, 116-121); *Atebetü'l-hakāyık*'ta ise ikinci bölümde "Dilin korunması ve diğer edepler" anlamında Arapça *حَفْظُ اللِّسَانِ وَسَائِرِ آدَابِهَا* başlığı altında on iki dördlükte işlenmiştir (Çakmak, 2019, 78-80). Bu iki eserde özel bir vurguyla yer verilen söz ve konuşma adabına dair toplumsal kabuller ve öğütler sonrasında Ahmed-i Yesevî'nin hikmetlerinde (12. yüzyıl) ve Yunus Emre'nin (13.-14. yüzyıl) şiirlerinde de yer alarak yüzlerce yıl içinde gelişip dönüşmüş, altı yüz yıllık divan edebiyatı poetikasının zeminini oluşturmuştur (Tatçı, 2008, 1/544, 545, 5/31-33).

Bu çalışmada *Atebetü'l-hakāyık*'taki on iki dördlük esas alınmakla birlikte *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânü lugâti't-Türk*'ten benzer içerikli şiir ve atasözü örnekleri de incelemeye dâhil edilmiştir. Söz konusu içerik dil kavram alanı altında konuşma ve dinleme adabı, sözün doğruluk ve bilgiyle kazandığı değer, sözü söyleyenin değeri ve sözün etkisi hakkındadır. Böylece iki yüzyıl içerisinde aynı coğrafyanın kültür ve sanat hafızasına sahip bilgelerinin, *dil erdemi* gibi özgün bir ifadeye döktüğü dil yaklaşımını anlamak amaçlanmıştır.

Bu makale alan yazındaki birincil ve ikincil kaynaklara başvurularak doküman inceleme yöntemine dayanan nitel değerlendirmelerden oluşmuştur (Yıldırım ve Şimşek, 2018, 99; Güngör, 2018, 213, 214). Değerlendirmeler, 1. *Kutadgu Bilig*'in metin çevirisi Mustafa S. Kaçalın'ın Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap neşrine, dil içi çevirileri R. Rahmeti Arat (2008) neşrine; 2. *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün metin ve dil içi çevirileri Besim Atalay (2013) neşrine; 3. *Atebetü'l-hakāyık*'ın metin çevirileri 2018'de Serkan Çakmak'ın Hollanda'da

Groningen Üniversitesi Kütüphanesinde tespit edip tahkikli incelemesini yaptığı (2019) neşrine ve R. Rahmeti Arat (1992, 2006) neşirlerine dayanmaktadır. Dil içi çevirilerde R. Rahmeti Arat (1992, 2006) neşirlerinden ve Serkan akmak (2019) neşri kapsamında yer alan Necib Âsım (1918) neşrinden istifade edilmiştir.

Ali Emiri, varlığı bilinen ama kendisi kayıp olan *Divânü lugâti't-Türk*'ün tek nüshasını keşfedip bu nüshayı, yemeyi içmeyi unutturan bir heyecanla inceledikten sonra ilk olarak şöyle takdim eder:

“Bu kitap değil, Türkistan ülkesidir. Türkistan değil, bütün cihandır. Türklük, Türk dili bu kitap sayesinde başka revnak kazanacak, Arap dilinde Sibeveyh'in kitabı ne ise bu da Türk dilinde onun kardeşidir. Türk dilinde şimdiye dek bunun gibi bir kitap yazılmamıştır. Bundan sonra da yazılamaz. Bu kitaba hakiki kıymet verilmek lazım gelse cihanın hazineleri kâfi gelmez.” (Kaçalın, 2017, 19).

Ali Emirî'nin *Divânü lugâti't-Türk*'ü karşılaştırdığı eser Arap dilbiliminin meşhur nahiv (söz dizimi) alimi Sibeveyh'in (757-796), kaleme aldığı *el-Kitâb*'dir. Bu eser yüksek seviyedeki nahiv ilimi ve tedrisatı bakımından, belagat ilminin kurucusu el-Câhız (ö. 869), dönemin dil âlimleri ve edipleri tarafından sahanın rakipsiz kaynağı olarak değerlendirilmiştir (Furat, 1996, 249, 251).

Bu çalışmaya konu olan Türk İslam edebiyatının ilk dönem eserlerinden bu üç kaynak üzerinde son yüzyılda yerli yabancı birçok bilim adamının yaptığı çalışmaların bibliyografik, içerik ve kapsam bilgileri Jamal ve Kafkasyalı (2016), Kaçalın (2017, 35-38, 71-79) ve akmak'ın (2019, 223-226) değerli çalışmalarında bir arada incelenebilir. *Divânü lugâti't-Türk* sözlük özelliğinin yanı sıra madde başı açıklamalarına tanık olarak sunulan şiir ve atasözleri bakımından da çalışılmıştır. Ercilasun, *Divânü lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri* başlıklı eserinde sözlükteki 266 atasözünü dilbilgisel yapıları bakımından değerlendirdiği gibi şiirlerle atasözlerinin metinlerini günümüz Türkçesine aktarıp açıklamalarıyla sunmuştur (2020, 127-175-203). Esin (2018) “*Divânü Lugâti't-Türk'teki Öğüt Metinleri Üzerine Stilistik Bir İnceleme*” başlıklı makalesinde ilgili şiir metinlerini ölçü, uyak gibi şekil ve ahenk özelliklerinin yanı sıra dizgelerindeki dilbilgisel öğeler ve işlevleri bakımından da incelemiştir. İnce (2019) “*Atebetü'l-Hakâyık'ta Yer Alan Bilgi ve Konuşma*

Adabı Üzerine Bir Değerlendirme” başlıklı makalesinde eserin konuya dair iki bölümünde yer alan şiir metinlerini aynı eser bağlamında içerik bakımından değerlendirmiştir.¹

Elimizdeki çalışmada *Atebetü'l-hakāyık* merkezinde dil erdemine dair yapılan inceleme, Türk kültürünün İslamlaşma döneminin düşünce ve dil anahtarları olan *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânü lugâti't-Türk* ışığında gerçekleştirilmiştir.

1. *Atebetü'l-hakāyık* ve *Kutadgu Bilig*'in Nasihatname Özelliği

Arapça *naşîhat* “öğüt” ve Farsça *nâme* “yazılmış şey” sözcüklerinden oluşan nasihatname, “öğüt yazısı” anlamındadır. İslam edebiyatında öğüt verici özellikle yazılmış olan bu ahlaki-didaktik eser türü Farsça *pendnâme* kavramıyla da isimlendirilmiştir (Pala, 1995, 419). Sorumluluklarının bilincinde bireylerden oluşan duyarlı bir toplum meydana getirmek için her kültürde bu tür eserlere rastlanır. Bu türde Arap ve İran geleneğinde de pek çok eserin varlığı bilinmekle beraber Türkler’de bu gelenek İslamlaşma sürecinde başlamıştır. İslam kültürü ahlakın teoride kalmayıp uygulanmasına önem veren bir yaklaşıma sahiptir. Yûsuf Hâs Hâcib ve Edib Ahmed Yükneki gibi âlimler ve edipler bu yaklaşımı, dinin birey ve topluma dair ölçüleriyle gelenek ve törenin gerektirdiği davranışları anlatan nasihatname türünde eserlerle yaymıştır. Bu eserlerde öğüt üslubu ayet ve hadislerle, atasözü ve vecizelerle beslenmiş bazen de ibret amaçlı çeşitli hikâyelere yer verilerek kıssadan hisseye zenginleştirilmiştir (Pala, 2006, 409). *Kutadgu Bilig* bu anlamda Türk İslam edebiyatının nasihatname türünde ilk eseridir. Bu gelenek bir asır sonra *Atebetü'l-hakāyık*’la bir eser daha sunmuştur. Kur’an-ı Kerim ve hadisin önemini vurguladığı nasihat, sözcük olarak on iki ayette isim ve fiil şeklinde türevleriyle geçtiği gibi birçok hadiste hem nasihat kelimesi hem türevleri sıkça ifade edilmiştir:

“Resul-i Ekrem -bazı rivayetlere göre önemini vurgulamak için üç defa tekrar ederek- “Din nasihattir” demiş, çevresindekilerin “Kim için?” diye

¹ Makalenin genelinde *Kutadgu Bilig*, *Dîvânü lugâti't-Türk* ve *Atebetü'l-hakāyık*’tan alınan örnek beyitler kaynak eserdeki çeviri yazı işaretleriyle alıntılanmıştır. Kaynaklardaki metin çevirilerinde olası farklı çeviri yazı işaretlerine dair tercihler arasında bir seçim yapma yoluna gidilmemiş ve metinlerin sesbilimsel yapılarından ziyade anlamlarına odaklanılmıştır.

sormaları üzerine, “Allah için, O’nun kitabı için ve O’nun elçisi için, müslümanların yöneticileri ve onların umumu için” demiştir (Müsned, 1/351; Buhârî, “İmân”, 42; Müslim, “İmân”, 95)... İslam alimlerine göre nasihat farz-ı kifayedir. Hz. Peygamber, müslümanın müslüman üzerindeki haklarından birinin de yüzüne karşı nasihatte bulunması veya gıyabında onun iyiliğini istemesi olduğunu belirtmiş (Tirmizî, “Edeb”, 1; Nesâî, “Cenâiz”, 52), özellikle kendisine nasihat edilmesini isteyen bu talebine karşılık verilmesini emretmiştir (Müsned, 2/372; 3/418-419; Buhârî, “Büyü”, 68).” (Çağrı, 2006, 408).

1.1. Dil Erdemi

Dîvânü lugâti’t-Türk’te yer alan *erdem başı tıl* “erdemlerin başı dildir” atasözü ilk okuyuşta sade ve anlaşılır yapısıyla günümüz Türkçesindeki *dil erdemi* ifadesini çağırıştırır (DLT, 2013, 1/107). Dil ve erdem sözcüklerinin gerek *Dîvânü lugâti’t-Türk’te* gerek *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü’l-hakâyk*’ta kullanıldığı bağlamlara geçmeden önce, günümüz Türkçesinde hangi anlamları karşıladığına bakıldığında, dil sözcüğü için sıralanmış şu anlamlar görülür:

“Dil: 1. Ağız boşluğunda, tatmaya, yutkunmaya, sesleri boğumlamaya yarayan etli, uzun, hareketli organ; tat alma organı. 2. *Dil bilimi*. İnsanlar arasında anlaşmayı sağlayan, uzlaşmaya dayalı olarak oluşturulmuş sesli veya görsel işaretler sistemi; lisan, zeban. 3. Bir çağa, bir gruba, bir yazara özgü söz dağarcığı ve söz dizimi. 4. Belli mesleklere özgü söz dağarcığı. 5. Düşünce ve duyguları bildirmeye yarayan herhangi bir anlatım aracı. 6. Birçok aletin uzun, yassı ve çoğu hareketli bölümleri. 7. Büyükbaş hayvanların haşlanıp pişirildikten sonra yenebilen dili. 8. Ayakkabı bağlarının ayağı rahatsız etmemesini sağlayan ve bağ altına rastlayan saya parçası. 9. *Tarih*. Sorguya çekilmek için yakalanan tutsak. 10. Kıstak. 11. Makaraların ve bastıkların içine yerleştirilmiş olan, üzerinden geçirilen halatı istenilen yöne çevirmeye yarayan, çevresi oluklu, küçük döner tekerlek. 12. Bazı üflemeli çalgılarda titreşerek ses çıkaran ince metal yaprak. 13. Ağızlarda anahtar.” (Güncel Türkçe Sözlük, 25 Ekim 2024).

Modern dilbiliminde dil “nedensiz simgelerden oluşan, bildirişimin gerçekleşmesini sağlayan dizge; çok boyutlu kavramlar bütünü” (İmer vd.,

2011, 86)² olarak tarif edildiği gibi insanlığın bugüne kadarki bütün ilerlemelerinin temelinde yer alan bir unsur olarak da zikredilir. Zira insanlık tarihinde sayısız ilerlemeyi borçlu olduğumuz bilgiyi üretmek, biriktirmek ve paylaşmak dil olmadan imkânsızdır (Kerimoğlu, 2019, 1).

Atebetü'l-hakāyık, *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânü lugâti't-Türk*'ün yazıldığı yıllarda İslam ilim merkezlerinde eserleri okutulan, “belâgat üstadı” anlamında *şeyhu'l-belâgat* olarak anılan ve meânî ilminin kurucusu kabul edilen Abdulkâhir el-Cürcânî'nin (ö. 1078-79) yer verdiği dil tarifi, dönemin dil anlayışını yansıtmaya bakımdan çok anlamlıdır (Saraç, 2014, 23). Tarife bakıldığında dilin kuşattıklarının erdemle ne kadar iç içe olduğu görülür. Müellif, *Delâilü'l-i'câz* isimli eserinde bir edibin dil tarifini şöyle nakletmiştir:

“Dil, güzel açıklamanın kendisiyle ortaya çıktığı bir araçtır; içtekini haber veren bir dış, bilinmeyen hakkında bilgilendiren bir şahit, anlaşmazlığı sona erdiren bir hâkim, çirkini yasaklayan bir vaiz, güzele çağırın bir süsleyici, sevgi eken bir çiftçi, kin biçen bir hasatçı ve kulakların hoşuna giden bir eğlencedir.” (Abdulkâhir el-Cürcânî, 2008, 95).

Kâşgarlı'nın aktardığı *erdem başı tıl* atasözü, yukarıda Abdulkâhir el-Cürcânî'nin naklettiği dil tarifinin adeta üç kelimeye sığdırılmış bir sehl-i mümteni örneğidir. Dil sözcüğü, bu atasözündeki şekliyle Eski ve Orta Türkçede *tıl*, Eski Kıpçakçada ise *til* biçiminde geçer (*Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 10 Eylül 2024; Tietze, 2002, 616).

Erdem ise günümüz Türkçesinde “ahlakın övdüğü iyi olma, alçak gönüllülük, yiğitlik, doğruluk vb. niteliklerin” genel adını ifade etmekle birlikte Arapçadan alınan *fazilet* kavramıyla eş anlamlı kullanılır. Felsefe bilimine göre erdem insanın ruhsal olgunluğudur (*Güncel Türkçe Sözlük*, 25 Ekim 2024). Eski Türkçede “fazilet, hüner” anlamında (Tietze, 2002, 732; Clauson, 1972, 206-207) geçen *erdem*in Türkçe *er* kökünden türediği, “yiğitlik” ve daha yaygın olarak “iyilik, fazilet, iyi nitelikler” anlamında kullanıldığı belirtilir. Erken dönemlerde “yeterlilik, verimlilik, yetenek” anlamında Moğolcaya geçen

² “N. Chomsky'e göre insana özgü bir yeti ve bir dizi kurallardan oluşan bir dizgedir. Toplumsal bir uzlaşmaya dayanan dil, bireysel özelliklere değin uzanan değişkenlerden oluşur. Bu anlamda ortak özellikler içeren birey dil, ağız, lehçe ve öteki değişkenlerin toplamı olarak tanımlanabilir...” (İmer vd. 2011, 86).

kelime zamanla “bilgelik” anlamında kullanılmıştır. Moğolcadan tekrar alınan ve Tuvacada “bilgi, bilim” anlamında kullanılan *erdem*, Eski Türkçede *alp: erdemi*: “yiğitlik, mertlik” ifadesindeki kullanımı gibi, eski yazılı metinlerde sıklıkla kullanılmıştır. Eski Kırğızcada *erdem* ve *er erdem* Şeklinde yaygın bir kullanımı olmuştur (*Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 10 Eylül 2024).

*Erdem*in 11. yüzyıl Karahanlı Türkçesindeki kullanımı Arapçaya *al-adab wa’l-mankaba* “değerler, erdem” olarak evrilmifitir. Bu evrilerin yanında *al-ħilm wa’l-ilm* “bilgelik” çevirisi istisnai de olsa mevcuttur (*Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 10 Eylül 2024). Kâşgarlı’nın *erdem* için Arapça *al-adab* sözcüğüyle yaptığı tercümede edebın “terbiyeli davranış, kabalıktan içtinap” anlamında kullanıldığını da eklemek gerekir (Tietze, 2002, 688). *Kutadgu Bilig’de* “değer” anlamındaki kullanımın karŐıtı ise *mn* “kusur, suç” sözcüğüyle geçer. *Erdem*, 14. yüzyılda Harezmi’de “erlik, yiğitlik, mertlik” manalarıyla yer aldığı gibi “fazilet” manasında kullanımları da olmuştur. 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlıcada “asker yetenek, maharet” anlamında ve *erlik erdemi* ifadesinde “erkek erdemler” anlamında yer almıştır. *Erdem*, uvaŐa yoluyla *ėrdem* Şeklinde Macarcaya da geçmiŐtir (*Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 10 Eylül 2024). Makalenin inceleme konusunun dayandığı dil ve *erdem* sözcüklerinin kuŐattığı bu anlamlar aşağıda değerlendirilecek olan ilgili Şiir ve atasözlerinin bağımlarında kazandığı derin ve zengin içeriğe ıŐık tutacaktır.

1.2. nce Dinlemeli Sonra Düşünüp Doğru Sözü Kısa, z ve Güzel Söylemeli

Atebetü’l-hakyık’ ta “dilin korunması ve diğer edepler” anlamında Arapça جفط اللسان وسائر آدابها başlığı altında ikinci bölüm ilk beyitte önce bir bilgeyi dinlemeyi ğtlemekle başlar. Bir nceki bölüm bilginin yararı ve bilgisizliğin zararı hakkındadır ve bu bölüm için önemli bir zemin niteliğindedir. Kulak verilmesi öğütlenen bilgenin edebe dair anlattıklarının baŐında dili gözetmek gelmektedir. Dili gözetmenin mahiyeti de onu muhafaza etmekle tarif edilmiştir. Gzetilmeyen dilden dökülen sözün sahibine zarar verecek sonuçlara yol açması ise dişin kırılmasıyla somutlaştırılmıştır. Dil ve diŐ arasındaki sözcük başı ses uyumu, Türk Şiirinde İŐlam ncesi Türk Őiirine kadar

uzanan eski ve köklü bir ses uyumu özelliğidir.³ Kişinin dişini kıracak bir şiddete maruz kalabileceği tehlikesi, sonuçları düşünülmeden sarfedilen sözün akıbeti olarak atasözünün özlü uyarısında yer almıştır:

1.

*işitgil biliglig nigü tip ayur
edebler başı til küdezmek tiyür
tiling bekte tutğil tişing sınmasun
kalı çıksa bektin tişingni sıyur*

“Dinle, bilgili ne diyor: Edeplerin başı, ‘dili gözetmektir’ diyor; dilini muhafaza altında tut, dişin kırılmasın; eğer dilin muhâfaza altından çık(ar)sa dişini kırar.” (AH, 1992, 87)

*Kutadgu Bilig'*de yedinci bölümde *til erdemini münin asığın yasın ayur* “Dilin erdemini ve kusurunu, faydasını ve zararını anlatır” başlığı altında yirmi sekiz beyit yer almaktadır (162-190). Bu bölümün altıncı beytinde (167), *Yüknekî'nin* ise ilk dörtlükte yer verdiği atasözü yer almaktadır. Dili muhafaza etmek anlamını *Yüknekî bekte tutgil* “muhaza altında tut” ifadesiyle aktarmışken, *Yûsuf Has Hâcib, küdezgl* “gözet, dikkat et” ifadesiyle dile getirmiştir.

*167. sözüñni küdezgl başıñ barmasun
tiliñni küdezgl tişin sınmasun*

“Sözüne dikkat et ki, başın gitmesin; dilini tut ki, dişin kırılmasın.” (KB, 2008, 119)

Bu bölümden hemen sonra *kitâb idisi öz 'udrin ayur* “Kitap sahibi kendi özrünü anlatır” başlığı altında (192-229), kitap sahibi, sözünü bilgililere söylediğini, bilgisizlerin dilini bilmediğini söyler (202). Yine bütün iyiliklerin bilginin faydası olduğunu ve bilgiyle göğe bile yol bulunabileceğini belirtir (208). Her sözün bilgiyle söylenmesi gerektiğini, bireyin (ahlaken veya toplumsal konumu bakımından) yücelmesini sağlayan yönüyle ifadeye döker

³ Tekin'e göre Türk nazmında uyak iki şekilde var olmuştur. Bunlardan biri Moğol şiirinde de görülen söz başı ve dize başı uyaklı şiiri geleneği; diğeri ise *Dîvânü lügâti't-Türk*'teki halk şiiri örneklerinde görülen ve günümüze kadar süregelen son uyaklı ve dize sonu uyaklı şiir geleneğidir (1986a, 7).

(209). Sözü'n mavi gökten indiği hakikatini dile getirerek Allah'ın sözü olan vahye telmihte bulunur (210) (KB, 2008, 122-127):

209. *bilig birle sözle kamuğ sözni sen
biligin bedük bil kamuğ özni sen*

“Sen her sözü'nü bilgiyle söyle; herkesin bilgiyle büyük olduğunu bil.”
(KB, 2008, 125)

210. *yaşıl köktin éndi yağız yérke söz
sözi birle yalñuk ağır kıldı öz*

“Söz yağız yere mavi gökten indi; kişi kendine sözüyle değer verirdi.”
(KB, 2008, 125)

Hem *Kutadgu Bilig'* de hem de *Atebetü'l-hakāyık'* ta dile dair bölümün hemen öncesinde bilginin değerini anlatan bir bölüm yer almaktadır. Bu bölüm *Kutadgu Bilig'* de altıncı bölümde 14 beyitten oluşan *yalñuk oğlanı ağırlıkı bilig ukuř birle erdükin ayur* “İnsanoğlunun değerinin bilgi ve akıldan geldiğini anlatır” başlığı altındadır (KB, 2008, 115-117). *Atebetü'l-hakāyık'* ta ise bilginin faydasını bilgisizliğin zararını anlatan ilgili bölüm 12 dörtlükten oluşur (akmak, 2019, 74-78).

Kaşgarlı, “hakım, bilgin, âlim, akıllı” anlamlarıyla kayda geçirdiği *bilge* sözcüğüne aşağıda 1/428'deki beyti örnek olarak verir. “Atalar sözü, darbı mesel, kıssa, tarihsel şeyler, hikāye, mektup, risale, söz, haberler, salıklar” şeklinde açıkladığı *sav* kelimesine de aşağıda 3/155'teki beyti örnek olarak verir. Her iki beyitte bilgelerin sözleri dinlenecek, öğütleri tutulacak kişiler olarak belirtilmesi ve ardından konuya geçilmesi ortak bir özelliktir. Aşağıda birinci beyitte öğüt konusu erdem öğrenip hayata geçirmektir. İkinci beytin konusu ise iyi sözü'n ruha etki etmesidir:

*bilge erig edhgü tutup sözin işit
erdhemini öğrenipen işka sura*

“Bilgin kimseyi hoş tutup sözü'nü dinle, faziletini öğrenerek işte kullan.”
(DLT, 2013, 1/428)

*bilge eren sawların algıl öğüt
edhgü sawıg edhlese özke singer*

“Bilgin adamların sözlerini öğüt alarak al, iyi söz tesir ederse öze siner.”
(DLT, 2013, 3/155)

Kâşgarlı aşığdaki dörtlüğü “geçmiş zaman” anlamında *uza* kelimesine örnek olarak verir (2013, 1/88, 89). Dörtlükte geçmişte yaşamış erdemli beylerin bilgeliğinin dağa benzetildiği gibi öğütlerinin gönlü ferahlatan özelliği vurgulanır. Yukarıda aynı şekilde bilgeden dinlenen iyi sözün ruha sinmesiyle burada gönlü açması ya da iyileştirmesi öğüt ve iyi sözün insanın manevi varlığını sağaltan ortak bir özelliğidir:

*erdi uza erenler
erdem begi bilig tağ
aydı öküş öğütler
könğlüm bolur anğar sağ*

“Geçmişte fazilet beyi, bilgi dağı gibi adamlar vardı; söz söyler, öğüt verirlerdi. Onlara gönlüm açılır.” (DLT, 2013, 1/89)

Yüknekî'nin dili gözetmeye dair öğütleri aşığda ikinci dörtlükle devam eder. Burada vurgulanan özellikle düşünerek söylenen sözün en sağlıklı söz olduğudur. Zira ikinci mısra da çokça konuşan veya yaltaklanan dil karşı konulmaz bir düşmana benzetilmiştir. Üçüncü mısra da yine kişinin sarfettiği sözün boş olmaması için dilini tutarak koruması öğütlenir. Dördüncü mısra da dilin sarf edeceği boş bir sözün bir gün kişinin başına bela olacağı uyarısına yer verilmiştir. Yüknekî, on iki dörtlüğün üçünde ve yedinci bölümden sonra ayrıca yer verdiği bir dörtlükte, sözün kişinin hayatına mal olacak etkisine değinir. Muhatabın tepkisi veya nasıl anlayacağı pek de düşünülüp hesap edilmeden sarfedilen sözlerin, açık edilen önemli sırların insanı canından edebildiği, kişinin “başından olması” anlamında çeşitli ifadelerle dökülmüştür: *Yeter başka bir kün bu til boşlağı* “Dilin başıboşluğu bir gün başa belâ olur.” *Sözün kizle kiğin başın kizleme* “Sözünü pek gizle, başını gizleme.” *Telim başını yidi bu söz til boş* “Bu boşboğazlık ve ağız gevşekliği çok başları yedi.” *Sefih er tili öz başı düşmanı /Tilindin töküldi telim er kanı* “Birçok adamların kanı dilleri yüzünden döküldü.” (AH, 1992, 87-88; 2019, 96). *Kutadgu Bilig*'de ilgili bölümde

28 beytin sekizinde yanlış dil tavırlarının kişinin “başını kaybetmesine” sebep olabileceğini anlatan çeşitli ifadeler yer almıştır:⁴

2.

*sanıp sözlegen er sözi söz sağı
öküş yangışağan til unalmaz yağı
sözünğ boşlağ ıdma yığa tut tiling
yeter başka bir küñ bu til boşlağı*

“Düşünerek konuşan adamın sözü, sözün iyisidir; çok gevezelik eden dil, karşı konulmaz bir düşmandır. Sözünü başıboş bırakma; dilini sıkı tut; dilin başıboşluğu bir gün başa belâ olur.” (AH, 1992, 87)

Sözü iyice düşünüp söylemenin önemi, ayrıca yedinci bölümün hemen akabinde “Başka bir çeşit: Çeşitli anlamlar içeren farklı beyitler” anlamında اَنْوَعُ Arapça başlıktan sonraki dörtlükte yer almaktadır. Aşağıda yer alan bu dörtlük aceleciliğin, söz söylerken enine boyuna düşünmenin önüne geçmemesi gerektiğine dair öğütlerle başlar. Devamında ise sözün sır gibi saklanması gerektiğinde acele düşünmeden söylendiğinde, söz sahibinin kopmuş başını toprağa gizleme (defnetme) ihtimali hatırlatılır. Ayrıca dostun çokluğunun da düşmanın azlığının da kişiye rahatlık vermemesi öğütlenir:

*uqup sözle sözüñ iwüp söyleme
sözüñ kizle kiğın başıñ kizleme
miñ er dostuñ irse öküş körmegil*

⁴ *kişig til ağırlar bulur kut kişi / kişig til uçuzlar barır er başı* (163) “Kişiyi dil kıymetlendirir ve kişi onunla mutluluk bulur; kişiyi dil kıymetten düşürür ve dili yüzünden başı gider.” *til arslanturur kür eşikte yatur / ayâ ewliğ er sak başıñı yéyür* (164) “Dil arslandır, bak, eşikte yatar; ey ev sahibi, dikkat et, senin başını yer.” *méni emgetür til idi ök telim / başım kesmesiñi keseyin tilim* (166) “Dilim bana pek çok eziyet çektiriyor; başımı kesmesinler de ben dilimi keseyim.” *sözüñni küdeğzil başıñ barmasun / tiliñni küdeğzil tişin sınmasun* (167) “Sözüne dikkat et ki başın gitmesin; dilini tut ki dışın kırılmasın.” *biliglig bilig bérđi tilke bışığ / ayâ til idisi küdeğzil başığ* (168) “Bilgili kişi dil için özlü bir söz söyledi; başını gözet ey dil sahibi.” *bilip sözlese söz biligke sanur / biligsiz sözi öz başımı yéyür* (170) “Söz, bilerek söylenirse bilgi sayılır; bilgisizin sözü kendi başını yer.” *kişi söz bile koptı boldı melik / üküş söz başığ yérke kıldı kölik* (173) “Kişi söz ile yükseldi, melik oldu; çok söz, başı gölge gibi yere serdi.” *tilig ked küdeğzil küdeğzildi baş / sözüñni kısırğil uzatıldı yaş* (176) “Dili iyi gözet, başın gözetilmiş olur; sözünü kısa kes, ömrün uzun olur.” (KB, 2008, 117-119).

bir er düşmen erse anı azlama (AH, 2019, 96)⁵

“Sözünü düşünüp söyle acele söyleme; sözünü pek gizle, başını gizleme; bin er dostun olsa çok görme, bir er düşman olsa onu az görme.” (Necîb Âsım akt. Çakmak, 2019, 189, 190)

Yukarıda dile getirilen hakikatin söze muhatap her meclis için geçerli olduğu unutulmamalıdır. Özellikle dilden dökülen söz yergiyse ve muhatap arasında da düşman varsa Kâşgarlı'nın “soygun yaptı, çaldı” anlamında *kundı* maddesine örnek olarak verdiği aşağıdaki beyte burada değinmek gerekir (DLT, 2013, 2/29). Müellif, düşmanın sayısı veya gücü ne olursa olsun küçümsenmemesi gerektiğini öğütler. Çünkü düşmandan sakınılmazsa, gün gelir düşman kişinin elindeki yurdu alır:

kiçig bulup yağını yirgü emes

edhgermedhip kodhsa anı ilni kunar

“Düşmanını küçük görüp yerme, sakınmayıp bırakırsan o, elini (yurdunu) alır.” (DLT, 2013, 2/29)

Yüknekî aşağıda üçüncü dörtlüğünde ilk mısradaki “akıllılık” üzerinden konuya giriş yapar. Dilinden boş sözler dökülenin akıllı olmadığı ve boş boğazlıktan dolayı çok kimsenin başının belaya girdiği anlatılır. Necîb Âsım burada şairin boş sözcüğünü cinaslı kullandığına işaret etmiştir. Zira Eski Türkçede “dolu olmayan” anlamındaki boş sözcüğünün yanı sıra “gazap ve hiddet” anlamındaki *buş*'un kullanımına uygun bir bağlam oluşturulmuştur.⁶ Dilin öfkeyle ya da kırıcı bir şekilde sarfettiği sözün muhatapı kızdırabileceği

⁵ Bu dörtlük eserin Hollanda nüshasının metin çevirisinden alıntılanmıştır (Yüknekî, 2019, 96).

⁶ *buşmak* “sıkılmak, can sıkılmak, usanmak” (DLT, 2013, 1/373, 2/12, 145, 3/262), *buşak*, *buşgan* “içi sıkıntılı, mükedder” (DLT, 2013, 1/154, 378), *buşug* “can sıkıntısı” (DLT, 2013, 1/373).

ve gönöl yarasına sebep olabileceği ihtimali hatırlatılır. Öyle ki okun açtığı yara iyileşebilirken dilin yani sözün açtığı yara iyileşmez:

3.

*huredliğ mu bolur tili boş kişi
telim başını yidi bu söz til boşı
öçüktürme erni tilin bil bu til
başiktursa bütmez büter ok başı*

“Boş boğaz adam akıllı olur mu? Bu boş boğazlık ve ağız gevşekliği çok başları yedi. İnsanı dil ile kızdırma; bil ki ok yarası kapanır fakat dilin açtığı yara kapanmaz.” (AH, 1992, 87)

Yükneki dördüncü dörtlüğe gelince öncesinde *huredliğ* “akıllı” olmanın tam tersi anlamında “aklı kıt, mala, eğlenceye düşkün” olma anlamında *sefihlik* özelliğiyle andığı kişinin dilinin kendisine düşman gibi zararlı olduğunu vurgular. Zira birçok kimsenin kanı kendi veya başkasının sözlerinden dolayı dökülmüş ve pek çok kişi hayattan kopmuştur. Hayattan kopuşu, kişiyi hayata bağlayan kanın dilden dökülüp bitmesiyle anlatarak sözün hayati gücünü somut bir şekilde tasvir eder. *Tilinden töküldi telim...* sözcüklerindeki söz başı uyum ve söz içinde “1” sesinin tekrarı önemli bir ahenk unsurudur. İkinci dizedeki *kanı* (kişinin kanı) ve son dizedeki soru zamiri *kanı* (hani) arasındaki cinas yine hem ahengi hem de istifham sanatıyla mânâyı zenginleştirmiştir. Şair ilk iki dizede yer verdiği dilin zarar veren yönünü üçüncü ve dördüncü dizede somutlaştırır. Kişi çok konuşup pişman olmaktansa dilini sakınıp az konuşarak pişmanlıktan korunmalıdır:

4.

*sefih er tili öz başı düşmanı
tilindin töküldi telim er kanı
öküş sözlegende ökünge telim
tilin beklegende ökünmüş kanı*

“Sefih adamın dili kendi başının düşmanıdır; birçok adamların kanı dilleri yüzünden döküldü. Çok konuşanlar arasında pişman olan çoktur, dilini muhafaza altında bulunduranlardan pişman olan kim var?” (AH, 1992, 87)

Yükneki beşinci dörtlükte, dilin sarfettiklerinin sonuçlarını kişinin başına gelen hemen her şeye geneller. Buna göre kişinin iyi ya da kötü anılmasının

altında yatan dilinden dökülenlerin sonuçlarıdır. Kâşgarlı'nın "ilkbahar" anlamında *yay* maddesine örnek olarak verdiği dörtlükte kişinin iyilik veya güzellik adına aldanmaması ya da güvenip dayanmaması gereken dünya nimetleri sıralanır ve halkı hoşnut edecek iyi sözün dilden çıktığı belirtilir: "Baharın renklerinin güzelliğine güvenme, ondan hayır bekleme, suya güvenme, dünya nimetlerinin tadına ve baharın serin esinine güvenen suya dayanmış gibidir. Şerre hazırlanma, halkı hoşnut edecek güzel sözleri dilinden eksik etme." (DLT, 2013, 3/160-161). Kâşgarlı'nın "kötü, düşkün" anlamında *yawlak* maddesine verdiği örnek beyitte ise nihai mesaj dili kötülükten korumak gerektiğidir (DLT, 2013, 3/43):

5.

*nekim kelse erke tilindin kelür
tilindin kim edgü kim isiz bolur
eşit büt bu sözke kamuğ tangda ten
turup tilke yüknüp tazarru kılur*

"İnsana ne gelirse dilinden gelir; dili yüzünden kimi iyi, kimi kötü olur; dinle ve bu söze inan ki vücut her sabah kalkıp, eğilerek, dile yalvarır." (AH, 1992, 88)

*yay körkinke inanma
suwlar üze tayanma
esizligig anunma
tılda çıkar adhgü söz*

"Baharın güzelliğine inanma, suya dayanma, kötülüğe hazırlanma, iyi söz dilden çıkar." (DLT, 2013, 3/160-161)

*külse kişi yüzünke körklüg yüzün körüngil
yawlak ködhez tılınğnı edhgü sawıg tilengil*

"Birisi yüzüne gülerek gelse, güler yüzle görün. Kötülükten dilini gözet; iyi şöhret dile!" (DLT, 2013, 3/43)⁷

Yüknekî altıncı dörtlükten itibaren beş dörtlüğü yalan sözün kötülüğü ve doğru sözün güzelliği üzerine bina etmiştir. Aşağıdaki dörtlükte kişinin kemale

⁷ "Bir kimse yüzüne gülerse (sen de ona) güler yüz göster. Dilini sıkı tut; daima iyi söz söylemeye çalış." (Tekin, 1986b, 130).

erme ve hayatta muvaffak olma yolunu tıkayan iki özellikten birinin gevezelik, diğerinin ise yalan söz söyleyen dil olduğu belirtilmiŐtir. Şair yedinci dörtlükte kişinin kendisinin doğru sözlü olması gerektiği gibi dili yalan söz sarf eden kiŐiden de uzak durmasını ğtler. Ardından mrn doğrulukla geçirilmesini tasviye eder. Son iki mısradan ise dilden dökülen doğru sözlerle sözü ve dili zinetle bezer gibi bezemek gerektiğini söyler:

6.

*iki neng birikse bir erde kalı
bkendi ol erke mürüvvet yolu
bir ol yangŐar erse kereksiz szğ
ikin yalğan erse ol erning tili*

“Eğer bir insanda (Şu) iki Şey birleŐirse; o insana mürüvvet yolu kapanmıŐtır. (Bunlardan) biri, lüzumsuz yere gevezelik etmek, ikincisi ise yalan söylemektir.” (AH, 1992, 88)

7.

*tili yalğan erdin yıarak tur teze
ker sen me ‘umrn könilik ze
ağız til bezeki kni söz turu
kni sözle sözni tilinni beze* (AH, 2006, 51-53)

“Dili yalan kimseden uzak dur çabuk; sen ömrünü doğruluk üzere geçir; ağız ve dil ziyneti doğru sözdür; doğru sözle dilini beze.”⁸

Yknek sekizinci dörtlükte az sözlü olmaya dayanan bir dil tavrını öğütlerken, bu Şekilde kişinin kendisinin de korunduğu hakikatini hatırlatır. Eserin birçok yerinde mealen yapılan hadis iktibaslarından biri burada nc ve dördüncü mısradan “İnsanı yüzü koyun ateşe atan dildir.” anlamındaki hadistir. Şair, bu iktibasla insanın yüzünü ateşten kurtarmasının yine kendi elinde olduğunu hatırlatır. Bu da dili yalan, kötü ve boş sözlerden sakındırmakla mümkün olabilir. İnsanın ebed hayattaki konumunu belirleyen dil tavrının bütün erdemlerin baŐında gelmesi KāŐarlı’nın “terbiye, edep” anlamında *erdem* maddesinde yer verdiği atasözünde yer almıştır. “Erdemlerin başı dildir.” anlamında *erdem başı til* atasözüyle güzel söz söylemesini bilenin Őerefe erişeceği hakikati ifade edilmiştir (DLT, 2013, 1/107). Bu atasözü

⁸ Bu dörtlüğün dil içi çevirisinde Necib AŐım neşrinden istifade edilmiştir (akmak, 2019, 165).

Yüknekî'nin yukarıda ilk dörtlükte bilge sözü şeklinde naklettiği *edebler başı til küdezme*ki *tiyür* ifadesinde de yer alır:

8.

küdezgil tilingni kel az kıl sözüng

küdezilse bu til küdezlür özüng

Resul erni otka yüzün atğuçı

til ol tidi yığ til yul ottın yüzüng

“Dilini sıkı tut, gel, sözünü kısa kes; dil korunursa, kendin korunmuş olursun! Resul: ‘İnsanı yüzükoyun ateşe atan dildir’ dedi. Dilini sıkı tut, yüzünü ateşten kurtar.” (AH, 1992, 88)⁹

Kâşgarlı'nın “sofra” anlamında *tergi* maddesine verdiği örnekte “Dil ile sofraya erişilir” anlamında *Tılın tergiğe tegir* atasözü, kişiye erdemini sözleriyle bildirmesini öğütler. Kâşgarlı bu atasözünün Arapça karşılığı olarak “Kişi dilinin altında gizlidir.” anlamında *المرا مخبو تحت لسانه* Arap atasözünü zikretmiştir (DLT, 2013, 1/429). Bu atasözünü kişinin dilini kötüden korumasının yanı sıra iyi kullanmasıyla erişeceği maddi ve manevi nimetler özellikle sofraya benzetmesiyle somutlaştırılmıştır. Burada sofraya ve sofraya nimetlerinin dilin ve damağın tattığı lezzetleri çağrıştırması ifadeyi zenginleştiren başka bir ayrıntıdır. Üç sözcüğe sığdırılan bu özlü anlatım, eşsiz bir sadelikle ve yüzlerce yıllık tecrübelerden süzülerek ifadesini bulmuştur. Atasözündeki Eski Türkçe *teg-* “değmek” fiili “erişmek, ulaşmak, dokunmak, isabet etmek” anlamlarıyla 15. yüzyıl Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de geçer: “Birkaç yıldan pederi ahirete gitti, sultanlık Halef'e değdi (Ferec, 15. yy., 340); Âhir zamanda gerü hanlık Kayı'ya değe dahi kimesne elinden almaya (Ta. Sel. 15. yy., 2-16); Her kime kim musibet değse andan ol doyamayıp ağlasa... (Güzide. 15. yy., 119)” (Tarama Sözlüğü, 25 Ekim 2024). Bu örneklerde hanlık, sultanlık gibi müspet ve istenen durumlara erişmenin yanı sıra musibet, nazar gibi menfi durumlara maruz kalmanın aynı şekilde *değmek* fiiliyle ifade edildiği görülmektedir. Olumsuz bir

⁹ İlgili hadisin Arapça metni: *هل يكب الناس في النار على وجوههم أو على مناخرهم إلا حصائد ألسنتهم* (Tirmizî, İmân, 8; İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid, Sünen, İst., Fiten, 12; Ahmed b. Hanbel, 5, 231 akt. Dölek, 2014, 167, 168).

geliŐmeye maruz kalma anlamı Türk kültüründen bir halk inanıŐının yansıdağı *dil değmesi* deyiminde de yer alır:

“Dil değmesi (*dil değrme*): Gz değmesi gibi insanların dilinden de kötülük geleceğine inanılıyormuŐ... Bu inancın bugün de kısmen yaygın olduğu söylenebilir. Özellikle bebek ve çocuklara çokça nazar değdiğine inanıldığı gibi *dil değdiği* inanıŐı da yaygındır. Gelibolulu li, sevgili için gözyaŐı döken göz bebeklerini, dil değdiği için sürekli ağlayan çocuklara benzeterek Şöyle der: *Medm-i dde gnl ydına her n ağlar / Nite kim iki gözüm dil değer oğlan ağlar* (g. 408/1).” (Şentürk, 2019, 3/202).

Yknek dokuzuncu ve onuncu dörtlüğü doğru sözün değerine ve önemine ayırmıŐtır. Dokuzuncu dörtlükte doğru söz için bal benzetmesini kullanır. Yalan sözü ise acı tadıyla ağzın tadını kaçıran bir soğana benzetir. Şair bala benzettiği doğru söz için ikinci msrada yine balın bir özelliği olan Şifa benzetmesini kullanır. Sözün bala benzetilmesi Türk İslam Şiir geleneğinde yüzlerce yıl boyunca geniŐ bir anlam ve çađrıŐım ağyla zenginleŐip devam etmiştir. Divan Şiirinde dilden dökülen sözle dudak ve ağz da iliŐkilendirilmiŐtir. Böylece zamanla sevgili, güzel ve memduh tasvirlerinde yer verilmesi kural haline gelen övgü unsurları zenginleŐerek ŐekillenmiŐtir (Şentürk, 2017, 2/48, 49). Şair yalan sözün hastalık, doğru sözün iÇe Şifa gibi oluŐunun eskilerden beri söylenegelmiŐ bir atasözü olduğunu belirterek öğüdünü pekiŐtirir ve onuncu dörtlükte doğru sözü ve doğruluk tavrını giyilebilecek en iyi elbise olarak tasvir eder:

9.

*kni söz asel teg bu yalđan basal
basal yip acıtma ağz yi ‘asel
bu yalđan söz ig teg kni söz Şifa
bu bir söz ozakı urulmuŐ mesel*

“Doğru söz, bal ve yalan söz soğan gibidir; soğan yiyip, ağzı

acılandırma; bal ye. Yalan söz, hastalık ve doğru söz, şifa gibidir; bu söz eskiden söylenmiş bir meseldir." (AH, 1992, 88)

10.

*köni bol könilik kıl atan köni
köni tiyü bilsün kişiler sini
könilik tonın ked kodup egrilik
kedim ton talusı könilik tonı*

"Doğru ol, doğruluk yap ve adın doğruya çıksın; insanlar seni doğru olarak bilsinler. Eğriliği bırakıp doğruluk libasını giy! Elbiselerin en iyisi doğruluk libasıdır." (AH, 1992, 88)

Doğru söz sadece yalandan arınmışlığı değil, çarpıtılmadan aktarılmış hatta verilmiş ve tutulmuş sözü de kuşatır. Bu bağlamda Kâşgarlı'nın "eğer bağı" anlamındaki *kök* sözcüğüne örnek olarak verdiği atasözünü atlamamak gerekir. *Er sözi bir, edher köki üç* "Erin sözü bir, eğer bağı üç olur" anlamındaki atasözüne göre sözünde durmak erkekliliğin gerekliliğidir. Eğer kaburgasının bağının üç olmasının sebebi şöyle açıklanır. Üçten fazla olduğu takdirde delik fazla olduğu için eğer kaşı kırılır. Üçten az olduğu takdirde ise yüke dayanmaz. Kâşgarlı bu atasözünün, söz verdiği şeyi yapmakla emrolunan kişi hakkında söylendiğini belirtmiştir (DLT, 2013, 2/283). Bu atasözü gümünüz Türkçesinde hâlâ kullanılan "verdiği sözü ne olursa olsun yerine getiren kimse" anlamında *sözünün eri* deyimini hatırlatır (Güncel Türkçe Sözlük, 25 Ekim 2024).

Yüknekî on birinci ve on ikinci dördlükte sözün saklanması gerektiği takdirde büründüğü önemli bir diğer erdeme yani sırrı korumanın gerekliliğine yer vermiştir. Sır kelimelere dökülüp başkaları tarafından

duyulunca, anlatılanlar artık aşikâr hâller olur. Gören ve duyan, bu hâllere gülünce sırrını söze dökenin yaşayacağı pişmanlık hatırlatılır:

11.

*katiğ kizle razıng kişi bilmesün
sözüngdin özüngke ökünç kelmėsün
kamuğ yaşru işing bolup aşkara
bu körgen eşitgen sanga külmesün*

“Sırrını iyi sakla, kimse bilmesin, sözünden kendine pişmanlık gelmesin. Bütün gizli işlerin âşikâr olup, gören ve duyan sana gülmesin.” (AH, 1992, 88)

İnsanoğlunun eşine veya en yakınına güvenerek sırrını açması belki eskiden beri tekrarlanan yanlışlardan olsa gerek. Yüknekî bu gaflete karşı uyararak söze başlar ve en güvendiği yakınının bile sırrını açmak için güvenilir olmadığını hatırlatır. Şair son mısradaki sır sahibinin sabredemeyip saklayamadığı sır yüküne bir başkasının bu sabrı zaten gösteremeyeceğini dile getirir:

12.

*işim tip inanıp sır ayıma sakın
nece me inançlıg iş erse yakın
serip sind e razıng singip turmasa
serermü işingde munı ked sakın*

“En yakın ve inanılır arkadaşına bile sakın arkadaşım diye inanıp, sırrını söyleme! Sırrın kendinde sabretmez ve saklanmazsa arkadaşında sabreder mi; bunu iyi düşün.” (AH, 1992, 88)

Dilin muhafazasına dair bölüm burada biter. Bununla birlikte “Kibirten korunur, tevazu kılar” anlamında *Tekebbürdin yığlur tevāzu ‘kılır* başlıklı yedinci bölümde yer alan ve sözün tevazuyla ilişkilendirildiği bir dördlüğe değinmeden geçmemek gerekir.¹⁰ Şair bu dördlükte kişinin zenginlik ve makam bakımından yüksek konumlara erişse bile özünü unutmaması ve yüksek yaratılışa yaraşır bir şekilde hem büyüğüne hem küçüğüne tatlı dilli olması gerektiğini öğütler.

¹⁰ 2018’de tespit edilen Hollanda nüshasında bu bölüm, başlıkları Arapça olan diğer nüshalardan farklı olarak Türkçe başlıklandırılmıştır (Çakmak, 2019, 24).

Burada *sözü silig kılmak* ifadesi söze dair özgün anlatımlardan biridir. *Silig* sözcüğü *Dîvânü lugâti't-Türk*'te “temiz, ince, yakışıklı, tatlı dilli” anlamlarıyla yer alır (DLT, 2013, 1/390). *Sil-* fiil köküne dayanan *silig/silik* sözcüğü “temiz, güzel, zarif” anlamlarına sahipken günümüz Türkçesinde “üstündeki yazı veya çizgiler silinmiş, bozulmuş, aşınmış olan” anlamında kullanılmaktadır. Mecaz anlamda ise sözcük “kendini gösteremeyen, dikkati çekmeyen veya önemli ve belirli olmayan” anlamındadır (*Güncel Türkçe Sözlük*, 25 Ekim 2024). Bugün artık olumsuz bir anlam yüklenmiş olan *silig*, *Atebetü'l-hakâyyık* ve *Dîvânü lugâti't-Türk*'te dil erdeminin bir vasfı olarak kullanılmıştır:

*uluğlukka tegseñ yañılma özüñ
kalı ağı keđseñ unutma bözüñ
uluğ bolduğuñça tüzünrek bolup
uluğka kiçigke silig kıl sözün* (AH, 2019, 96)¹¹
“Ululuğa/büüklüğe değsen/erişsen nefsinı unutma; yani,
kibarlaşırsan hâlinde bir teceddüd gösterme; atlas da giysen bezini
unutma. Büyük olduğunca âli nijâd olup büyüğe küçüğe temiz söz
söyle.” (Necîb Âsım akt. Çakmak, 2019, 189)

Yükneki'nin, dili korumaya ve söze dair öğütlerine “dinle, kulak ver” anlamında *işit* ifadesiyle başlaması, Kâşgarlı'nın “şımarıklık” anlamında *köwezlik* sözcüğüne örnek verdiği şu beyitte de benzer bir şekilde yer almaktadır. Burada dinlenmesi ve reddedilmemesi gereken öğüt ana babanın sözüdür. İkinci mısra da ise yukarıda Yükneki'nin öğüdünde olduğu gibi kişinin mala ve mevkiye eriştiğinde şımarıklığa kapılıp azgınlık göstermemesi öğütlenir.

*İştîp ata anangning sawlarını kadırma
Neng kut bulup küwezlig kılınıp yana kuturma
“Ananın babanın sözünü işiterek öğütlerini reddetme, mala ve talihe
eriştiğinde şımarıklık yaparak kudurma.”* (DLT, 2013, 1/507-508)

Sonuç

Bu çalışmada Türk İslam edebiyatının ilk eserleri olan *Kutadgu Bilig*, *Dîvânü lugâti't-Türk* ve *Atebetü'l-hakâyyık*'ta bir erdemlilik ilkesi olarak yer

¹¹ Bu dördlük eserin Hollanda nüshasının metin çevirisinden alıntılanmıştır (Çakmak, 2019, 96).

verilen dil tavrı ilgili Őirler ve atasözleri üzerinden incelenmiŐtir. Türk edebiyatına İslamlaŐmayla beraber giren nasihatname türünün ilk örnekleri olan *Kutadgu Bilig* ve *Atebetü'l -hakāyık* yüz yıl arayla kaleme alınmıştır. Bununla birlikte dil erdemine dair öğütlerde özel bir vurguyla yer verdikleri konularda benzerlikler göstermektedirler. İslamlaşma süreci bu eserlerin edebi türüne Şekil verdiği gibi içeriğinin de İslam inanç esasları ve düşünceyiyle örülmesinde etkin olmuştur. Dil kavram alanına giren sözün kutsallığı *Kutadgu Bilig'* de mavi gökten yağız yere inmiŐ olmasıyla anlatılırken İslam'ın temel kaynaklarından olan vahiyle ilişkilendirildiği görülmüŐtür. Sözlere kişiyi cehennem ateŐine yüzükoyun düŐürebileceĐi Őeklindeki hadis *Atebetü'l -hakāyık'ta* mealen iktibas edilmiştir. İki nasihatnameden farklı olarak sözlük maddelerinin tanıkları arasından seğilen *Dîvānû lugāti't-Türk* örnekleri, öğüt içerikli atasözü ve Şiir metinleri olup İslam öncesi Türk düşünceyi ve değerlerinin erdemle ifadesini bulan dil yaklaşımını yansıtmaktadır. Erdem sözcüğü İslamlaŐmayla birlikte adab ve fazilet gibi önemli iki ahlaki kavramla karŐılanmıŐtır.

Yüknekî, dilin muhafazası ifadesiyle somutlaŐtırdıĐı söz adabının ilk Őartını konuyu ehil bir bilgeden dinlemeye baĐlamıŐtır. Bu durumda öğüdün konusu ne olursa olsun, önce bir bilgenin önünde iyi bir dinleyici olmak gerekir. Bilgelerin faziletli davranış ve hāllere dair öğütleri arasında söz adabı mutlaka yer almıştır. Nesilden nesle aktarılan bu değeri *Dîvānû lugāti't-Türk'te* bütün erdemlerin başının dil olduğunu ifade eden atasözünde görmek mümkündür. Yûsuf Has Hâcib de Yüknekî gibi dile dair olan bahsi bilginin değerine bağlayarak açar. AnlayıŐ ve bilgiye tercüman olan, insanı aydınlatan açık dilin kıymetini bilmek gerektiği öğüdüyle başlar.

Atebetü'l -hakāyık'ta iyi bir dinleyici olup doğru sözü düşünerek, acele etmeden, az, öz ve tatlı bir üslupla söylemek öğütlendikten sonra susarak dili ve dilin sahibini korumanın önemi vurgulanır. Susup saklanması gereken sırlı sözün önemi söz sahibinin ya da başkasının canına veya kanına sebep olabilecek yönüyle ifade edilir. Burada sır olan sözün, eŐe ve dosta bile güvenmeyip çok iyi saklanması öğütlenir. Öyle ki kişinin sırrını saklayamadığı takdirde yarın bir gün başını saklayacağı (gömeceği) somut bir Şekilde tasvir edilmiştir. Her iki nasihatnamede dile dair bölümlerin yaklaşık dörtte biri sözün hayati değerine dairdir. Söz veya konuşma adabı Şeklinde aktarılabilen

dil erdemi her üç eserde bilgi ve doğruluk ekseninden şaşılmadan korunması gereken bir dil tavrında birleşmiştir.

Kısaltmalar

AH: *Atebetü'l-hakâyyık*

Edîb Ahmed Yüknekî. *Atebetü'l-Hakâyyık (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım)*. thk. Serkan Çakmak, ed. Hatice Coşkun. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.

Edîb Ahmed b. Mahmud Yüknekî. *Atebetü'l-Hakâyyık*. çev. R. Rahmeti Arat. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.

Edîb Ahmed b. Mahmud Yüknekî. *Atebetü'l-Hakâyyık*. çev. R. Rahmeti Arat. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006.

DLT: *Dîvânü lugâti't-Türk*

Kâşgarlı Mahmud. *Divanü Lûgat-it-Türk*. çev. Besim Atalay. 3 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.

KB: *Kutadgu Bilig*

Yûsuf Hâs Hâcib. *Kutadğu Bilig*. nşr. Mustafa S. Kaçalın. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı. Erişim 18 Ekim 2024. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf?0>

Yusuf Has Hacib. *Kutadgu Bilig*. çev. R. Rahmeti Arat. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2008.

UNESCO: United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü).

Kaynakça

Abdulkâhir el-Cürçânî. *Delâilü'l-İ'câz*. çev. Osman Güman. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.

Arat, R. Rahmeti. *Edîb Ahmed b. Mahmud Yükneki. Atebetü'l-Hakâyyık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.

- Arat, R. Rahmeti. *Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki. Atebetü'l-Hakyık*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006.
- Clauson, S. Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press, 1972.
- ağrııcı, Mustafa. "Nasihat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/ 408-409. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.
- akmak, Serkan. *Atebetü'l-Hakyık (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım)*. ed. Hatice Coşkun. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Dlek, Âdem. "İslm-Türk Edebiyatında Hadis". *YD I. Uluslararası Hadis İhtisas Sempozyumu 26-29 Nisan 2012*, Ed. Yrd. Yusuf Suiçmez. LefkoŐa: Yakın Doğu Üniversitesi Yayınları, (2014), 162-186.
- Edib Ahmed Yükneki. *Atebetü'l-Hakyık (İnceleme-Tenkitli Metin-Tıpkıbasım)*. thk. Serkan akmak, ed. Hatice Coşkun. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki. *Atebetü'l-Hakyık*. ev. R. Rahmeti Arat. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992.
- Edib Ahmed b. Mahmud Yükneki. *Atebetü'l-Hakyık*. ev. R. Rahmeti Arat. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2006.
- Ercilasun, A. Bican. *Dvnu Lugti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri*. İstanbul: Bilge Kltr Sanat Yayınevi, 2020.
- Eren Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Erişim 15 Ekim 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Esin, Osman. "Dvnu Lugti't Türk'teki ğt Metinleri zerine Stilistik Bir İnceleme". *İdil* 7/45 (2018), 515-528. DOI: 10.7816 /idil-07-45-04
- Furat, A. Subhi. *Arap Edebiyatı Tarihi (BaŐlangıçtan 16. Asra Kadar)*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1996.
- Güngör, zcan. *Bilimsel Araştırma Süreçleri El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları, 2018.
- Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim 25 Ekim 2024. <https://sozluk.gov.tr/>

- İmer, Kamile vd. *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2011.
- İnce, Ömer. "Atebetü'l-Hakâyık'ta Yer Alan Bilgi ve Konuşma Âdâbı Üzerine Bir Değerlendirme". *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 12/32 (2019), 240-268. <https://doi.org/10.14520/adyusbd.586944>
- Jamal, Gülnisa ve Kafkasyalı, M. Savaş. *Kutadgu Bilig Araştırmaları Tarihi*. Ankara: T.C. Başbakanlık Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı, 2016.
- Kaçalin, M. Sinan. *Dîvânü Lugâti't-Türk, Kâşgarlı Mahmud. İnceleme-Tıpkıbasım*. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- Kâşgarlı Mahmud. *Divanü Lûgat-it-Türk*. çev. Besim Atalay. 3 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2013.
- Kerimoğlu, Caner. *Genel Dilbilime Giriş*. Ankara: Pegem Akademi, 2019.
- Pala, İskender. *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1995.
- Pala, İskender. "Nasihatnâme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/409-410. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Saraç, M. A. Yekta. *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*. İstanbul: Gökkuşbe Yayınları, 2014.
- Şentürk, A. Atillâ. *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*. 2. İstanbul: OSEDAM, 2017.
- Şentürk, A. Atillâ. *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*. 3. İstanbul: OSEDAM, 2019.
- Tarama Sözlüğü*. Erişim 25 Ekim 2024. <https://sozluk.gov.tr/>
- Tatçı, Mustafa. *Yunus Emre Şerhleri*. 5. İstanbul: H Yayınları, 2008.
- Tatçı, Mustafa. *Yunus Emre Dîvânı. İnceleme*. 1. İstanbul: H Yayınları, 2008.
- Tekin, Talat. "İslam Öncesi Türk Şiiri". *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı* 1. 409 (1986a), 3-42.
- Tekin, Talat. "Karahanlı Dönemi Türk Şiiri". *Türk Dili, Türk Şiiri Özel Sayısı* 1. 409 (1986b), 81-157.
- Tietze, Andreas. *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı*. 1. A-E. İstanbul-Wien: Simurg, 2002.

Yıldırım, Ali ve Şimşek, Hasan. *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Akademik ve Mesleki Yayınlar, 2018.

Yûsuf Hâs Hâcib. *Kutadġu Bilig*. nşr. Mustafa S. Kaçalın. Ankara: Kûltür ve Turizm Bakanlıġı. Erişim 18 Ekim 2024.
<https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhashacibkutadgubiligmustafakacalinpdf.pdf?0>

Yusuf Has Hacib. *Kutadgu Bilig*. ev. R. Rahmeti Arat. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2008.